

دانشکده علوم حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته: الهیات و معارف اسلامی

گرایش: فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان پایان نامه

بررسی فقهی و حقوقی مسئولیت مدنی ناشی از

آسیب رساندن به محیط زیست

استاد راهنما

دکتر محمد جواد حیدری خراسانی

استاد مشاور

دکتر مجید وزیر

دانشجو

جبرئیل بهنام دیزجی

ماه و سال دفاع

بهمن ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته: الهیات و معارف اسلامی

گرایش: فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان پایان نامه

بررسی فقهی و حقوقی مسئولیت مدنی ناشی از آسیب رساندن به محیط زیست

استاد راهنما

دکتر محمد جواد حیدری خراسانی

استاد مشاور

دکتر مجید وزیری

دانشجو

جبرئیل بهنام دیزجی

ماه و سال دفاع

دی ۱۳۹۱

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشکده علوم حدیث است.

تقدیم به:

پدر عزیز و بزرگوارم که در زندگی با تلاش های بی وقفه خود مرا از همه لحاظ حمایت نموده
و نیز مادر عزیز و گرامی که همیشه دعای خیر او بدرقه زندگیم بوده است.

سپاسگزاری:

با سپاس از الطاف بیکران خداوند که ما را فکر داد تا بیاموزیم .

بدینوسیله از زحمات استادان گرامی :

جناب آقای دکتر محمد جواد حیدری خراسانی (استاد راهنما) و جناب آقای دکتر مجید
وزیری (استاد مشاور) و جناب آقای دکتر مرتضی چیت سازیان (مدیر گروه فقه و حقوق)

به خاطر راهنمایی هایشان در تهیه و تنظیم مطالب این پژوهش کمال تشکر و سپاس را
دارم . اگرچه زحمات این اساتید را به هیچ وجه نمی توان وصف نمود.

واز خداوند منان برای این بزرگواران طلب توفیق روزافزون و ارتقاء درجات می نمایم.

چکیده

گسترش جوامع انسانی و توسعه شهرنشینی موجب پیدایش پدیده‌هایی چون تخریب و آلودگی و آسیب به محیط زیست شده است و از آنجا که موضوع آسیب رساندن به محیط زیست از مسائل مهم و جدید در عرصه فقه اسلامی و حقوق به شمار می‌رود که زوایای آن به خوبی برای جوامع علمی و دینی روشن نشده است بدیهی است که با معلوم نبودن حدود و اهمیت موضوع نباید انتظار عکس العمل مناسب از مآخذ تصمیم‌گیری و صدور احکام شایسته را داشت.

در این نگارش به دنبال ارائه و تحلیل مبانی فقهی محیط زیست (به استناد کتاب وسنت و دلیل عقلی و اصول و قواعد فقهی) و ارتباط آن با انفال که از اشکال چهارگانه منطقی، عموم و خصوص مطلق است به ضرورت بحث مسئولیت مدنی ناشی از آسیب به محیط زیست در مبانی نظری حفاظت از محیط زیست و بازشناسی و ارائه نظریه فقه امامیه و حقوقدانان و تحلیل دکترین مطلوب جهت حمایت از محیط زیست خواهیم پرداخت. به نظر بسیاری از حقوقدانان مبنای مسئولیت مدنی حقوق ایران بر تقصیر مبتنی است و در موارد خاص، مسئولیت مدنی بر اساس مسئولیت مطلق پیش بینی شده است در مورد مبانی نظری مسئولیت در فقه و حقوق نظریات متعددی از جمله نظریه تقصیر، خطر، فرض تقصیر، نظریه لاضرر... مطرح گشته است که این نظریات بیانگر جامع مبنای مسئولیت مدنی محیط زیست در فقه امامیه نیستند و تنها نظریه احترام پذیرفتنی است که جامع دو نظریه اتلاف و لاضرر است که مطابق قاعده مادامی که بتوان رابطه سببیت را ثابت نمود مسئول زیان طبق قاعده اتلاف مسئول جبران زیان است و برای استناد به رابطه سببیت نیز استناد عرفی زیان کافی است و در مواردی که اسناد بین زیان و زیان کار وجود دارد ولی رابطه سببیت به دلیل دخالت فاعل مختار محقق نیست مسئول جبران ضرر فاعل مختار است و چنانچه واسطه بین عامل زیان و زیان، چیزی غیر از فاعل مختار باشد در چنین صورتی قاعده لاضرر حاکم خواهد بود تا زمانی جبران نشده نباشد بنا بر همین نظریه، برای موارد خاص، صرف تاثیرپذیری زیان برای فعل برای مسئولیت کافی است و مسئولیت مطلق در نظر است که بر این اساس از نظر فقه پذیرش مسئولیت بدون اثبات تقصیر، وضع مسئولیت مطلق برای آسیب رساننده گان محیط زیست بی مانع است. ولی متأسفانه مبنای عملی قانون مسئولیت مدنی و رویه دادگاه‌های ایران بر اثبات تقصیر مبتنی است از تخریب‌های روزمره محیط زیست نمی‌تواند جلوگیری کند در حالی که مبنای مسئولیت مطلق در فقه و حقوق امکان پذیرش و کارایی لازم را دارد.

کلید واژه: مسئولیت مدنی، مسئولیت مطلق، محیط زیست، آسیب، جبران خسارت

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول کلیات	۱۴
مقدمه	۱۵
۱- بیان مسئله	۱۵
۲- سوالات تحقیق	۱۵
۳- فرضیات تحقیق	۱۶
۴- ضرورت و اهداف پژوهش	۱۶
۵- روش و پیشینه پژوهش	۱۷
۱.۱. تعریف لغوی و اصطلاحی آسیب و محیط زیست	۱۷
۱.۱.۱. گفتار اول: مفهوم آسیب	۱۷
۱.۱.۲. گفتار دوم: محیط زیست	۱۸
۱.۲.۱. تعریف لغوی و اصطلاحی محیط زیست	۱۸
۱.۲.۲. انواع محیط زیست	۲۰
۱.۲. تعریف و هدف و اهمیت مسئولیت مدنی و مقایسه آن با عناوین مشابه	۲۲
۱.۲.۱. تعریف مسئولیت مدنی	۲۲
۱.۲.۱.۱. مسئولیت مدنی در فقه	۲۲
۱.۲.۱.۲. مسئولیت مدنی در حقوق	۲۳
۱.۲.۲. مقایسه مسئولیتی مدنی با عناوین مشابه	۲۴
۱.۲.۲.۱. مقایسه مسئولیت مدنی و مسئولیت کیفری	۲۴
۱.۲.۲.۲. مقایسه مسئولیت مدنی و مسئولیت اخلاقی	۲۵
۱.۲.۲.۳. مقایسه مسئولیت مدنی و قاعده علی البدل	۲۶
۱.۲.۳. اهمیت مسئولیت مدنی	۲۷
۱.۳. هدف از برقراری مسئولیت مدنی در زمینه محیط زیست	۲۸
۱.۴. حمایت از محیط زیست	۲۸
۱.۴.۱. ضرورت حمایت از محیط زیست	۳۰
۱.۴.۲. مفهوم توسعه پایدار مبتنی بر حفظ محیط زیست	۳۱
۱.۴.۳. تضاد اساسی بین توسعه و آسیب	۳۲

۳۳	۵. ۱. مبانی فقهی محیط زیست
۳۳	۵. ۱. ۱. قرآن
۳۷	۵. ۲. ۱. سنت
۳۸	۵. ۲. ۲. ۱. حفاظت حیات گیاهان
۳۸	۵. ۲. ۲. ۲. ۱. حقوق حیوانات
۴۰	۵. ۳. ۱. دلیل عقل
۴۱	۵. ۴. ۱. اصول و قواعد فقهی
۴۱	۶. ۱. عوامل آسیب به محیط زیست
۴۲	۶. ۱. ۱. عدم استفاده بهینه از منابع
۴۲	۶. ۲. ۱. بی‌تعهد به مبانی اخلاقی
۴۳	۷. ۱. انفال و رابطه آن با محیط زیست
۴۵	۷. ۱. ۱. مطلب نخست: تعارض قاعده سلطنت بر اموال با منافع عمومی
۴۶	۷. ۲. ۱. مطلب دوم: تعارض انفال با منافع عمومی
۴۷	فصل دوم مبانی مسئولیت مدنی محیط زیست در فقه و حقوق وارکان مسئولیت مدنی
۴۸	۲. ۱. مبانی مسئولیت مدنی آسیب رساندن به محیط زیست در حقوق فقه
۴۸	۲. ۱. ۱. مبنای مسئولیت مدنی زیست محیطی در حقوق
۴۸	۲. ۱. ۱. ۱. نظریه تقصیر
۵۱	۲. ۱. ۱. ۲. نظریه خطر
۵۲	۲. ۱. ۱. ۲. ۱. عوامل مؤثر در تکوین این نظریه
۵۴	۲. ۱. ۱. ۳. نظریه‌های مختلط
۵۴	۲. ۱. ۱. ۳. ۱. نظریه فرض تقصیر
۵۶	۲. ۱. ۱. ۳. ۲. نظریه کارنامتعارف
۵۶	۲. ۱. ۱. ۳. ۳. نظریه خطر در برابر انتفاع
۵۷	۲. ۱. ۱. ۳. ۴. نظریه مسئولیت در برابر اشیاء خطرناک
۵۷	۲. ۱. ۱. ۳. ۵. نظریه تضمین حق
۵۹	۲. ۱. ۲. مبنای مسئولیت مدنی زیست محیطی در فقه
۶۰	۲. ۱. ۲. ۱. نظریه اتلاف
۶۱	۲. ۱. ۲. ۱. ۱. مستندات قاعده

۶۳	۱.۱.۱.۲. آیات.....
۶۳	۲.۱.۲.۱.۱. روایات.....
۶۳	۲.۱.۲.۱.۲. بناء عقلاء.....
۶۳	۲.۱.۲.۱.۱. اجماع.....
۶۴	۲.۱.۲. نظریهٔ تسبیب.....
۶۴	۲.۱.۲.۲.۱. مستند قاعده.....
۶۶	۲.۱.۲.۲.۲. انکار قاعدهٔ تسبیب.....
۶۷	۲.۱.۲.۲.۳. ارجاع قاعدهٔ تسبیب به اتلاف.....
۶۷	۲.۲.۲.۴. قاعدهٔ مستقل از قاعدهٔ اتلاف.....
۶۸	۲.۱.۲. نظریهٔ تعدی و تفریط.....
۶۹	۲.۱.۲. نظریهٔ لاضرر.....
۶۹	۲.۱.۲.۴.۱. عقل.....
۶۹	۲.۱.۲.۴.۲. کتاب.....
۷۰	۲.۱.۲.۴.۳. روایات.....
۷۲	۲.۱.۲. نظریهٔ احترام اموال.....
۷۳	۵.۱.۲. ادله نظریه.....
۷۳	۵.۱.۱. بنای عقلاء.....
۷۳	۵.۱.۲. روایت.....
۷۵	۵.۲. ۱. مقایسه قاعده احترام با سایر قواعد.....
۷۷	۲.۳. ارکان مسئولیت مدنی ناشی از آسیب رساندن به محیط زیست
۷۷	۲.۲.۱. ضرر.....
۷۷	۲.۲.۱.۱. مفهوم ضرر.....
۷۸	۲.۲.۱.۲. انواع ضرر.....
۸۵	۲.۲.۲. رابطهٔ سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر.....
۸۶	۲.۲.۲.۱. مفهوم سبب.....
۸۶	۲.۲.۲.۲. رابطهٔ سببیت.....
۸۶	۲.۲.۲.۳. اثبات رابطهٔ سببیت.....
۸۸	۲.۲.۲.۴. تعدد اسباب.....
۸۹	۲.۲.۲.۴.۱. نظریه برابری اسباب.....

۲. ۲. ۲. ۲. نظریه سبب نزدیک و بی‌واسطه..... ۹۰
۳. ۲. ۲. ۲. نظریه سبب مقدم در تأثیر..... ۹۱
۴. ۲. ۲. ۲. نظریه سبب متعارف و اصلی..... ۹۲
۳. ۲. ۲. ۳. فعل زیانبار..... ۹۳
۱. ۳. ۲. ۲. فعل زیان بار ناشی از نقص قرارداد یا ضمان قهری در آسیب به محیط زیست:..... ۹۵
۳. ۲. ۳. معافیت‌های مسئولیت..... ۹۶
۱. ۳. ۲. جهات معاف‌کننده عام..... ۹۶
۲. ۳. ۲. جهات معاف‌کننده خاص:..... ۹۷
۱. ۲. ۲. ۲. قوه قاهره..... ۹۸
۲. ۲. ۲. ۲. فعل یا ترک فعل شخص ثالث..... ۹۹
۳. ۲. ۲. ۲. تقصیر زیان دیده..... ۹۹

۱۰۱ فصل سوم آثار مسئولیت مدنی آسیب رساندن به محیط زیست.....

۱. ۳. ۱. جبران خسارت..... ۱۰۲
۲. ۳. ۱. شیوه‌های جبران خسارت..... ۱۰۳
۱. ۲. ۳. ۱. شیوه‌های مستقیم..... ۱۰۳
۱. ۱. ۳. ۲. ۱. اعاده به وضع سابق..... ۱۰۳
۱. ۱. ۳. ۲. ۱. محاسن و معایب..... ۱۰۳
۲. ۱. ۳. ۲. ۱. از بین بردن منبع ضرر..... ۱۰۴
۲. ۳. ۲. ۱. شیوه‌های غیر مستقیم..... ۱۰۵
۱. ۲. ۳. ۲. ۱. جبران مثلی..... ۱۰۵
۲. ۳. ۲. ۲. ۱. قیمت..... ۱۰۶
۳. ۲. ۳. ۲. اثر قراردادهای خصوصی در مسئولیت مدنی آسیب رساننده محیط زیست..... ۱۰۷
- الف) شرط افزایش مسئولیت..... ۱۰۷
- ب) شرط کاهش و عدم مسئولیت..... ۱۰۷
۳. ۳. ۳. وسایل تأمین جبران خسارت..... ۱۰۸
۱. ۳. ۳. ۱. بیمه اجباری..... ۱۰۸
۲. ۳. ۳. ۲. دوم: تأسیس صندوق تأمین جبران خسارت..... ۱۰۹
۳. ۳. ۳. ۳. مسئولیت تضامنی..... ۱۱۰

۱۱۱ نتیجه‌گیری و پیشنهادات.....

۱۱۲	نتیجه گیری
۱۱۳	پیشنهادات
۱۱۴	فهرست منابع
۱۱۴	منابع فارسی.....
۱۱۶	منابع عربی.....
۱۲۱	ABSTRACT

فصل اول

کلیات

مقدمه

۱- بیان مسئله

گذشت زمان و فزونی جمعیت، کره خاکی را بامشکلات عدیده‌ای مواجه می‌سازد. یکی از آنها رو به اتمام نهادن مواهب نهفته در دامان طبیعت است. اشتراک انسان‌ها در مالکیت و بهره‌وری از منابع طبیعی و حس سودجویی و فزون‌طلبی، ابزارهای پیشرفته صنعتی، تهدید روزافزون نسبت به منابع و حقوق انسان‌ها شده و باعث تجاوز به طبیعت شده و تخریب و بی‌نظمی در محیط زیست شده است.

موضوع حقوق محیط زیست، از موضوعات جدیدی است که انسان معاصر، به طور جدی با آن رو به رو است. مسئولیت مدنی بر آمده از آسیب به محیط زیست از ابعاد آن است که بیانگر نوع مسئولیت در نظر گرفته شده برای آسیب رسانندگان محیط زیست است از اهداف این پژوهش بررسی مبانی مسئولیت مدنی ناشی از آسیب به محیط زیست در فقه و حقوق و اثبات نظریه مسئولیت مطلق برای آسیب رسانندگان محیط زیست است.

۲- سوالات تحقیق

در راستای اهداف مزبور، تلاش می‌شود به سوالات ذیل پاسخ داده شود:

- ۱- مبانی مسئولیت مدنی محیط زیست در فقه امامیه چگونه می‌باشد؟
- ۲- شیوه و وسائل تأمین جبران خسارت مرتکبین که آسیب به محیط زیست می‌زند به چه صورتی است؟
- ۳- آیا مبانی و قواعد فقهی مسئولیت در محیط زیست قابلیت انطباق با شیوه‌های تقنینی علم حقوق را دارد؟

۳- فرضیات تحقیق

فرضیاتی که در راستای سوالات فوق قابل طرح است به قرار ذیل می‌باشد:

۱- در مورد مبانی مسئولیت مدنی در فقه پنج نظریه مطرح گشته است که عبارتند از: نظریه اتلاف، نظریه تسبیب، نظریه تعدی و تفریط، نظریه لاضرر و نظریه احترام می‌باشد که نظریه احترام اموال در موضوع خسارت زیست محیطی راهگشا است و اعم از اتلاف و لاضرر بوده و بیش‌تر با فقه پویا در حمایت حداکثری از محیط زیست سازگاری دارد و در واقع این نظریه سازگاری مناسبی با مسئولیت مطلق و عینی خواهد داشت.

۲- شیوه‌های جبران خسارت بر دو صورت انجام می‌پذیرد که صورت اول) شیوه‌های مستقیم عبارتند از الف) اعاده به وضع سابق (این است که ضرر به نحوی جبران شود که گویی از اصل، زیانی وارد نیامده است) و ب) از بین بردن منبع ضرر می‌باشد و صورت دوم) الف) جبران مثلی ب) قیمت خواهد بود.

و وسایل تامین جبران خسارت بر سه نوع: مسئولیت تضامنی یا بیمه اجباری یا تاسیس صندوق تامین جبران خسارت خواهد بود.

۳- مبانی و قواعد فقهی، قابلیت انطباق و پاسخگویی به تدوین قانون مناسب در زمینه مسئولیت مدنی آسیب رسانندگان محیط زیست را دارد و می‌تواند مجامع حقوقی را برای انتخاب مبنای مناسب حقوق در این زمینه یاری نماید.

۴- ضرورت و اهداف پژوهش

شاید روزی نباشد که ما خبری از محیط زیست و مشکلات آن از جمله قطع درختان جنگل‌ها و آلوده کردن آب‌ها در اخبار روزمره نبینیم. امروزه ما با شاخه‌های متفاوتی از محیط زیست مواجهیم که از فضا تا اعماق اقیانوس‌ها را فرا می‌گیرد و در بسیاری از این موارد عدم رعایت اصول حفظ محیط زیست مستقیماً سبب گرفته شدن جان انسان‌ها نیز می‌شود. و در برخی موارد با از بین رفتن گونه‌های حیوانی و گیاهی اکوسیستم یک منطقه که هزاران سال و بلکه میلیون‌ها سال دوام آورده است از بین می‌رود از این رو ضرورت دارد که اولاً: موضوع آسیب به محیط زیست تبیین شود و ثانیاً: مسئول چنین آسیب‌های شناسایی گردد که عامل آسیب چه کسانی است و ثالثاً: قوانین مناسب در جهت جلوگیری از تخریب و آسیب رساندن به محیط زیست تنظیم گردد بنا بر این ضرورت‌های گفته شده، مشخص می‌سازد که اهداف ما از این تحقیق ارائه نظریه مسئولیت مطلق برای آسیب

رسانندگان محیط زیست است تا مسیر را برای ایجاد نظم حقوقی در این زمینه یاری نماید که به نوعی کمک به ادامه حیات نوع بشر و محیط پیرامون او باشد.

۵- روش و پیشینه پژوهش

شیوه محتوایی این نگارش موضوع پژوهشی و کاربردی می باشد. بحث پیشینه از این که مسئولیت مدنی از قدیم الایام مورد توجه قرار گرفته و فقها و محدثین و حقوقدانان به طور مستقیم و غیر مستقیم مورد توجه قرار داده‌اند اما بحث پیوند میان مسئولیت مدنی و محیط زیست که مورد نظر ماست به طور مجزا فقیر است هر چند که تلاش‌هایی در این زمینه شده است اما موضوع مسئولیت مدنی ناشی از آسیب رساندن به محیط زیست تقریباً گوشه‌ای از مباحث دست نخورده در بحث مسئولیت مدنی است.

۱.۱. تعریف اصطلاحی و لغوی آسیب و محیط زیست

۱.۱.۱. گفتار اول: مفهوم آسیب

در رابطه با مفهوم آسیب، از استقراء در کتب لغت به این نتیجه رسیدیم که مفهوم لغوی آن از معنای اصطلاحی آن در حقوق چندان دور نمی‌باشد و به طور کلی ضرر و صدمه و زیان، خسارت مترادف با آسیب به کار رفته است و در هر جای این تحقیق که به اقتضاء از آسیب استفاده شده به معنی کلمات مترادف آن می‌باشد^۱ و معنای اعم آسیب مدنظر است.

از نظر اصطلاحی اگر بخواهیم تعریفی برای آسیب محیط زیست بیاوریم می‌گوییم عبارت است از: هر گونه

۱. آسیب در فرهنگ فارسی معین به موارد ذیل معنی شده: ۱- زخم، کوب، ضرب، ۲- عیب و نقص یا شکستگی که به سبب ضربت و زخم پیدا شود، صدمه، ۳- تعب، رنج، مشقت، ۴- آفت، بلا، نکبت، مصیبت ۵- گزند، آزار، ۶- زیان، ضرر، معین، محمد، فرهنگ فارسی یک جلدی، تهران، انتشارات سرایش، ۱۳۸۲ ه. ش، ص ۱۸؛ و در فرهنگ فارسی عمید به معنای: آزار، گزند، درد، رنج، صدمه، زیان، خسارت، کوب، ضربه، ضرب معنی شده است. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۸ ه. ش، ص ۳۱.

فعل یا ترک فعلی که منجر به از بین رفتن حالت طبیعی آب، خاک و هوا و ... شود و در نتیجه موجب بهم خوردن تعادل محیط زیست جانوری و نباتی و انسانی که به نوعی منتهی به ضرر، صدمه، خسارت و زیان گردد آسیب گویند.

۲.۱.۱. گفتار دوم: محیط زیست

۱.۲.۱. تعریف لغوی و اصطلاحی محیط زیست

لغوی: محیط زیست از نظر لغوی از دو کلمه محیط و زیست ترکیب یافته است که محیط واژه ای عربی و اسم فاعل از باب افعال و ریشه آن (حوط) است و به معانی احاطه کننده، مکان زندگی آدمی و اقیانوس آمده است.^۱ زیست واژه ای فارسی و مترادف زندگی و حیات به شمار می رود بنابر این محیط زیست از نظر لغوی به معنای ((جایگاه و محل زندگی)) است.

اصطلاحی: از نظر اصطلاحی برای محیط زیست تعریف جامعی بیان نشده است که در ذیل به چند مورد از تعاریف اشاره می کنیم :

«محیط زیست، مجموعه‌ای است هماهنگ و دربرگیرنده دانش‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ... که انسان توانسته است به آنها دست یابد. این مفهوم به معنای عام آن، محیط زیست ژنتیکی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و طبیعی را در بر می‌گیرد.»^۲

«محیط زیست شامل آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده می‌گردد.»^۳

«محیط زیست فضایی با تمام شرایط فیزیکی و بیولوژیکی، اجتماعی و اقتصادی، سیاسی و غیره که همه موجودات زیست کننده در آنها را شامل می‌شود و مجموعه روابط آنها را

۱. عمید، حسن، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۱۷۴.

۲. شیرازی، سید محمد حسینی، *الفقه البيئية*، در يك جلد، مؤسسة الوعي الإسلامي، بيروت - لبنان، اول، ۱۴۲۰ هـ ق (فالبیئة هي وحدة متكاملة تتجمع فيها الكثير من العلوم التي اكتشفها الإنسان من سياسة و اجتماع و اقتصاد و غير ذلك، فالبیئة - بالمعنى الأعم - تشمل البيئة الوراثية و البيئة الاجتماعية و البيئة الثقافية و البيئة الاقتصادية و البيئة الطبيعية و غير ذلك).

۳. یوسف وند، محمد، *تعريف محیط زیست و اقسام آن*، ص ۸.

در برمی گیرد.^۱

بیشتر در رابطه با محیط زیست با سه عنصر طبیعت و منابع طبیعی و مناظر سخن گفته شده است طبیعت از ماده طبع است و برخی آن را مترادف محیط زیست می دانند. طبیعت از نظر لغوی به معانی فطرت، سرشت، ماده و جهان مادی آمده است. قداما آب، باد، خاکه آتش را طبایع اربعه می گفته اند^۲ و طبیعت در اصطلاح به مجموعه پدیده ها و موجوداتی گویند که بشر در پیدایش آنها نقشی نداشته است مانند زمین و هوا و آب، گیاه و انسان و...^۳ و در تعریف دیگر مقصود از طبیعت انواع حیوانات و گیاهان و تعادل بیولوژیک بین آنها بیان شده است و ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی مصوب (۲۸ خرداد ۱۳۵۳) هر اقدامی را که باعث تغییرات فیزیکی، شیمیایی و یا بیولوژیک مضر به حال انسان و دیگر موجودات زنده یا گیاهان شود ممنوع خوانده است.^۴ مقصود از اصطلاح منابع طبیعی، آب و هوا و معادن و سایر مواهب الهی موجود در طبیعت است. و ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست در تعریف آلوده ساختن محیط زیست، منابع طبیعی را در جایگاه محیط زیست نشانده و آلودن آب، هوا و خاک را، آلودن محیط زیست خوانده است.^۵ و گاهی محیط زیست در مورد مناظر شهرها به کار می رود در این مورد به ماده ۵ قانون حفظ و گسترش فضای سبز و جلوگیری از قطع بی رویه درخت (مصوب ۱۱ مرداد ۱۳۵۲) می توان اشاره کرد:

«از بین بردن درختان واقع در معابر، پارک های عمومی، میادین، داخل شهر، هم چنین

شاهراهها و راههای عمومی خارج شهر ممنوع است، مگر طبق آیین نامه های قانون

حفاظت محیط زیست یا ماده ۶ قانون حفاظت محیط زیست.^۶»

در نهایت اگر بخواهیم یک جمع بندی کلی از تعاریف فوق داشته باشیم باید بگوییم:

«محیط زیست، به تمام محیطی اطلاق می شود که انسان به طور مستقیم و غیر مستقیم

به آن وابسته است و زندگی و فعالیت های او در ارتباط با آن قرار دارد.»^۷

۱. دفتر حقوق و امور مجلس، مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست، ج ۱، ص ۲۳.

۲. عمید، حسن، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۳۹۴.

۳. عبدالقادر، حامد و دیگران، معجم الوسیط، ص ۱۴۳.

۴. تقی زاده، مصطفی، حقوق محیط زیست، ص ۸.

۵. همان، ص ۸.

۶. همان.

۷. قوام، میر عظیم، حمایت کیفری از محیط زیست، ص ۳.

۲.۲.۱.۱. انواع محیط زیست

محیط زیست بر سه نوع محیط زیست طبیعی، مصنوعی یا انسان ساخت، اجتماعی می‌باشد که در ذیل به توضیح هر یک می‌پردازیم:

۱.۱.۲.۲.۱. محیط زیست طبیعی

محیط زیست طبیعی به آن بخش از محیط زیست اطلاق می‌گردد که در تشکیل آن بشر نقشی نداشته، بلکه از مواهب خدادادی است و شامل جنگل‌ها و مراتع، کوه‌ها، دشت‌ها، رودخانه‌ها، دریاها و باتلاق‌ها، چشم اندازها و ... می‌گردد. عوامل تشکیل دهنده محیط زیست طبیعی، شامل عوامل جاندار (گیاهان و جانوران) و عوامل بی‌جان (خاکه آب و هوا) می‌باشد.^۱

۲.۲.۲.۱.۱. محیط زیست مصنوعی یا انسان ساخت

به محیطی گفته می‌شود که توسط انسان ساخته شده است و به عقیده پاره‌ای از متخصصان، محیط زیست مصنوعی، محیط زائیده تفکر و محیط فرهنگ ساخت است، بنا بر این شهرها با تمام اجزای آن، محیط زیست مصنوعی را تشکیل می‌دهند، خانه‌ها، مدرسه‌ها، کارخانه‌ها، فرودگاه‌ها، راه‌ها و غیره، اجزای این بعد از محیط زیست محسوب می‌شوند.

علاوه بر این، زباله‌های در کنار خیابان، آلودگی آب و هوا، تمیز یا کثیف بودن جویبارهای روان و مانند آن‌ها نیز عناصر تشکیل دهنده این قسمت از محیط زیست هستند.

از آنجا که محیط زیست مصنوعی حاصل نحوه تفکر و چگونگی فرهنگ جامعه است. بر اساس این شاخص می‌توان طرز تفکر و کیفیت فرهنگ یک اجتماع را دریافت، به عبارت دیگر با ملاحظه تمیز یا کثیف بودن یک شهر به علاقمندی ساکنان آن به سلامت و بهبود محیط زیست و پاکیزگی آن و یا بی‌توجهی نسبت به این موضوع می‌توان پی برد.

بافت محیط مصنوعی و انسان ساخت، در حقیقت محصول فرهنگ برنامه‌ریزی و طراحی بشر است، در گذشته و تا زمانی که انسان برای گذراندن زندگیش با منابع طبیعی و طبیعت سر و کار داشت، توان و قابلیت

۱. اداره کل حفاظت از محیط زیست بوشهر، نظری بر محیط زیست استان بوشهر، به نقل از: قوام، میر عظیم، پیشین، ص ۵.

محیط خود را به طور غریزی و یا تجربی رعایت می‌کرد، به طور مثال اگر مرتعی برای چرای بیست رأس دام کافی بود بیش‌تر از این تعداد را در آن مرتع به چرا نمی‌برد، به تدریج که بشر از طبیعت فاصله گرفت، بسیاری از این اندیشه‌ها را از دست داد و قوانین طبیعت را از یاد برد، این انسان که تولید کننده و ابزار ساز شده بود برای رسیدن به هدف‌های خود، بدون در نظر گرفتن قوانین طبیعت، به سازماندهی محیط خود پرداخت و به این ترتیب حرکت خود را در جهت آلوده‌سازی محیط آغاز کرد.^۱

۳.۲.۱.۱. محیط اجتماعی

مقصود از محیط اجتماعی جامعه‌ای است که بشر در آن زندگی می‌کند، این قسمت از محیط زیست از انسان‌هایی که در کنار و اطراف ما وجود دارند و با ما سر و کار دارند و با آن‌ها روابط متقابل داریم تشکیل می‌شود، این محیط اجتماعی از خانواده آغاز می‌شود و همسایگان، همکاران، رهگذران، فروشندگان و مانند آن‌ها را در جامعه شهری و روستایی در بر می‌گیرد و گستره آن تا ملت و دولت ادامه می‌یابد.

اگر روابط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی میان کشورها و جوامع گوناگون مورد توجه قرار گیرد، در این صورت می‌توان گستره محیط زیست اجتماعی را بسیار فراتر از حد و مرز ملی دانست.

در کشورهای در حال رشد و به عبارت دیگر جهان سوم بیش‌تر معضلات زیست محیطی ناشی از محیط اجتماعی است، دراززیایی کلی از وضعیت زیست محیطی این بخش از جهان، تأثیرپذیری محیط زیست (در مفهوم عام) از محیط اجتماعی به مراتب بیش‌تر از تأثیرگذاری عوامل فنی - مهندسی بر محیط زیست است، زیرا بیش‌تر مسائل فنی مانند آلودگی آب و هوا، فرسایش خاک، تخریب پوشش گیاهی ناشی از پاره‌ای از ناهنجاری‌های اجتماعی است. برای مثال به دلیل احتیاج به سوخت، روستائینان اقدام به قطع درختان و بوته‌هایی می‌کنند که روستای آنان را در برابر فرسایش خاک و جابه‌جایی تپه‌های ماسه‌ای حفاظت می‌کند، یا رشد شهرنشینی و افزایش جمعیت در شهر، باعث بالا رفتن میزان مصرف و در نتیجه افزایش آلودگی‌ها، مانند آلودگی آب و هوا می‌شود، بر همین اساس باید بین معضلات زیست محیطی کشورهای صنعتی و غیر صنعتی تفاوت چشمگیری قائل شد. در کشورهای صنعتی مشکلات مربوط به محیط زیست بیش‌تر ناشی از پیشرفت چشمگیر و فن آوری و صنعت است، اما در کشورهای در حال رشد آلودگی و تخریب محیط زیست محصول رشد فزاینده صنعت نیست، بلکه ناشی از عواملی مانند فقر، گرسنگی، بیکاری، بیسوادی، کمبود مسکن و

۱. کسائیان، احمد، «ماهنامه نفت پارس»، سال اول، شماره ۶، آذر ۱۳۸۲، ص ۲۶.